

Viktorija Bilyk

Wschodnioeuropejski Narodowy Uniwersytet im. Łesi Ukrainki, Łuck, Ukraina | Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки, г. Луцк, Украина
ORCID: 0000-0002-1788-6704, e-mail: Bilyk.Viktorija@vnu.edu.ua

LIKWIDACJA KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO OBRZĄDKU WSCHODNIEGO W POŁUDNIOWO- -ZACHODNICH GUBERNIACH CESARSTWA ROSYJSKIEGO ZA PANOWANIA CESARZA MIKOŁAJA I (LATA 30. XIX WIEKU)¹

Streszczenie

W artykule przedstawiono politykę władz rosyjskich zmierzającą do ograniczenia pola działania Kościoła katolickiego obrządku wschodniego (dawniej greckounickiego czy unickiego) i jego stopniowej likwidacji w latach 30. XIX wieku, a także pokazuje przygotowanie „aktu ponownego zjednoczenia” w 1839 roku. W latach 1794–1796 trwał intensywny proces „przyłączania” unitów do Cerkwi prawosławnej. Okres od 1797 roku do połowy lat 20. XIX wieku charakteryzuje się osłabieniem presji władz na Kościół katolickiego obrządku wschodniego. W drugiej połowie lat 20. XIX wieku władze rosyjskie zaostrzyły swoją politykę wobec Kościoła katolickiego obrządku wschodniego i zaczęły przygotowywać grunt pod jego ostateczne zjednoczenie z Cerkwią prawosławną. W proces likwidacji Kościoła katolickiego obrządku wschodniego zaangażowani byli także hierarchowie unicy. Szczególną rolę odegrał biskup litewski Józef Siemaszko. Z pomocą biskupa białoruskiego Wasilija Łużyńskiego i biskupa brzeskiego, wikariusza diecezji litewskiej Antoniego Zubko zwołał on w 1839 roku w Połocku synod biskupów i kleru unickiego, na którym podjęto decyzję „ponownie zjednoczyć” Kościół katolickiego obrządku wschodniego z Cerkwią prawosławną.

Słowa kluczowe: Kościół katolickiego obrządku wschodniego (greckounicki), Cerkiew prawosławna, biskup, duchowieństwo, „akt ponownego zjednoczenia”, synod

¹ Tytuł oryginalny artykułu: *Ликвидация Греко-униатской церкви в юго-западных губерниях Российской империи во времена правления императора Николая I (30-е гг. XIX в.).*

Abstract

LIQUIDATION OF THE CATHOLIC CHURCH OF THE EASTERN RITE IN THE SOUTHWESTERN GOVERNORATES OF THE RUSSIAN EMPIRE DURING THE REIGN OF EMPEROR NICHOLAS I (1930S)

The article outlines the Russian government's policy of limiting the field of action of the Eastern Rite Catholic Church (formerly Greek Orthodox or Uniate) and its gradual liquidation in the 1830s, and shows the preparation of the "act of reunification" in 1839. As is well known, in 1794–1796 there was an intensive process of "joining" the Uniates to the Orthodox Church. The period from 1797 to the mid-1920s is characterized by weakening of government pressure on the Eastern Rite Catholic Church. In the second half of the 1820s, the Russian authorities tightened their policy toward the Eastern Rite Catholic Church and began to prepare the ground for its eventual unification with the Orthodox Church. The Uniate hierarchs were also involved in the process of liquidating the Eastern Rite Catholic Church. A special role was played by Lithuanian Bishop Józef Siemaszko. With the help of Belarusian Bishop Wasilij Łużyński and the Bishop of Brest, Vicar of the Diocese of Lithuania Antoni Zubko convened a synod of Uniate bishops and clergy in Polotsk (Połock) in 1839, at which it was decided to "reunite" the Eastern Rite Catholic Church with the Orthodox Church.

Keywords: Eastern Rite Catholic Church (Greek Orthodox), Orthodox Church, bishop, clergy, "act of reunion", synod

Wstęp

Podczas soboru brzeskiego z 1596 roku rozpoczęto nową kartę w historii Kościoła, ponieważ wynikiem jego prac było zaistnienie w Kościele katolickim nowego obrządku greckounickiego. Na ziemiach ukraińskich unia przetrwała ponad dwa stulecia. Proces przyłączania Kościoła katolickiego obrządku wschodniego (dawniej unickiego czy greckounickiego) do Cerkwi prawosławnej na prawobrzeżnej Ukrainie rozpoczął się pod koniec XVIII wieku, kiedy to ziemie te, jako część innych ziem, w ramach III rozbioru Rzeczypospolitej przeszły w skład Cesarstwa Rosyjskiego i trwało do końca lat 30. XIX wieku.

Po ataku Katarzyny II na Kościół katolickiego obrządku wschodniego nakreśliły się zmiany w polityce religijnej władz rosyjskich. Polityka kościelna cesarzy Pawła I i Aleksandra I charakteryzowała się liberalizmem. Stosunek oficjalnych władz świeckich i duchownych Cesarstwa Rosyjskiego do Kościoła katolickiego obrządku wschodniego zmienił się w drugiej połowie lat 20. XIX wieku, za panowania cesarza Mikołaja I, kiedy to rozpoczęto przygotowania do ostatecznej likwidacji unii. Wykorzystano do tego sprzeczności i konflikty pomiędzy białym duchowieństwem unickim a zakonem bazylianów. Ważną rolę w ostatniej fazie likwidacji unii odegrało właśnie duchowieństwo greckounickie, zwłaszcza jego przełożeni.

1. Kościół katolickiego obrządku wschodniego w latach 20. XIX wieku

Aby stworzyć wrażenie, że inicjatywa przejścia unitów do prawosławia pochodzi od samych unickich duchownych, konieczne było pozyskanie poparcia hierarchów Kościoła katolickiego obrządku wschodniego. Takie wsparcie rząd znalazł w osobie członka departamentu greckounickiego Rzymskokatolickiego Kolegium Duchownego, archiprezbitera katedralnego Józefa Siemaszki, który skłaniał się ku rosyjskiemu prawosławiu.

Józef Siemaszko urodził się 25 grudnia 1798 roku w Starym Pawłótku (powiat lipowiecki) w rodzinie szlacheckiej herbu Syrokomla, był synem Józefa (1776–1856), zajmującego się najpierw rolnictwem i kupiectwem, a od roku 1811 księdza unickiego, i Tekli z Iwanowskich (1778–1858). Podstawowe wykształcenie otrzymał od pewnego miejscowego urzędnika, następnie w latach 1809–1816 kontynuował naukę w Szkole Hajsyńsko-Braclawskiej w Niemirowie oraz w łacińsko-unickim Seminarium Głównym Wileńskim, które ukończył 23 czerwca 1820 roku ze stopniem magistra teologii².

Po powrocie do siedziby biskupa Jakuba Martusewicza w Żydaczowie koło Łucka J. Siemaszko został mianowany prefektem kleryków i jako celebs wyświęcony na księdza 28 grudnia 1821 roku (za dyspensą metropolitalną potrzebną ze względu na zbyt młody wiek). Niemal natychmiast został asesorem, od 7 stycznia 1822 roku protoprezbiterem w konsystorzu łuckim, zaś od 20 czerwca 1822 roku delegatem do II departamentu (unickiego) w petersburskim Kolegium Duchownym. Nominację zapewniła mu dobra znajomość języka rosyjskiego, wówczas nieczęsta wśród kleru unickiego. W Petersburgu Siemaszko szybko zdobył duży wpływ na kierownictwo spraw Kościoła katolickiego obrządku wschodniego; brał udział w procesie kanonicznym arcybiskupa Jana Krasowskiego, skutecznie broniąc go przed oskarżeniami, wysuwanymi głównie przez koła bazylikańskie, oraz wznowił odłożone *ad acta* sprawy o nielegalne zmiany obrządku unickiego na łaciński. 23 marca 1823 roku został kanonikiem, a 8 października 1825 roku prałatem scholastykiem kapituły łuckiej³. Od razu warto zauważyć, że tak szybki rozwój kariery jest po prostu zadziwiający, ponieważ Józef Siemaszko miał zaledwie 24 lata, kiedy znalazł się wśród hierarchów kościelnych. Oznacza to, że miał on duże poparcie nie tylko wśród najwyższego duchowieństwa unickiego, lecz również w najwyższych kręgach władzy rosyjskiej.

O powiązaniach z najwyższą władzą świecką świadczy również, że kilka lat później, w listopadzie 1827 roku, dyrektor departamentu wyznań zagranicznych Grigorij

2 Andrzej A. Zięba, „Siemaszko Józef (1798–1869)”, w: *Polski Słownik Biograficzny* t. 36 z. 4 [og. zb.] 151: *Sidor Kazimierz – Siemiatycki Chaim*, red. Henryk Markiewicz (Warszawa–Kraków: Polska Akademia Nauk, Polska Akademia Umiejętności, 1995–1996), 606; Andrzej A. Zięba, „Józef Siemaszko (1798-12-25–1869-11-27), arcybiskup prawosławny, biskup unicki, archimandryta klasztoru św. Ducha w Wilnie”, w: *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*, dostęp 1.02.2023, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jozef-siemaszko>.

3 Григорий Киприанович, *Жизнь Иосифа Семашики: митрополита Литовского и Виленского и воссоединение западнорусских униатов с православной церковью в 1839 г.* (Вильно, 1893), 65–68; Zięba, „Siemaszko Józef (1798–1869)”, 606–607.

Kartaszewski zaproponował J. Siemaszce spisać swoje przemyślenia dotyczące przyszłości Kościoła katolickiego obrządku wschodniego. Tak więc 5 listopada 1827 roku pojawiła się słynna notatka Józefa Siemaszki *O sytuacji Kościoła katolickiego obrządku wschodniego (unickiego) w Rosji oraz sposobach jego powrotu na łono Cerkwi prawosławnej*⁴.

Należy zauważyć, że historia nie zna wielu planów przemian, w których zorganizowane działania byłyby przemyślane w najdrobniejszych szczegółach, a następnie w pełni zrealizowane. Lecz tak właśnie stało się z planem J. Siemaszki dotyczącym zniesienia unii. Notatka nie tylko zawierała opis sytuacji Kościoła katolickiego obrządku wschodniego w południowo-zachodnich guberniach cesarstwa, lecz także wskazywała przyczyny jego długiego istnienia, jak również sposoby jego likwidacji. Największą przeszkodę w przystąpieniu unitów do prawosławia J. Siemaszko widział w ścisłym związku duchowieństwa i parafian unickich z katolikami rzymskimi. Jego zdaniem związek ten przejawiał się w tym, że „bezmiejscowi”⁵ księża unicy często służyli w kościołach rzymskokatolickich, czym zyskiwali sobie poparcie duchowieństwa rzymskokatolickiego. Oprócz tego kształcenie księży greckounickich w Wileńskim Seminarium Głównym razem z duchowieństwem łacińskim przyczyniało się do „katolicyzacji” unitów. Józef Siemaszko również negatywnie oceniał przebywanie na ziemiach, gdzie cerkwie greckounickie zostały „rekonsekrowane na prawosławie”, wielu „bezmiejscowych” księży unickich, którzy nadal dawali parafianom możliwość zamawiania nabożeństw „według obrządku greckounickiego”, przez co „nękali” ludzi⁶.

Następnie J. Siemaszko przedstawił swój plan dalszej likwidacji Kościoła katolickiego obrządku wschodniego. Przede wszystkim uznał za konieczne natychmiastowe oddzielenie departamentu greckounickiego od rzymskokatolickiego oraz utworzenie Kolegium Greckounickiego; zmniejszenie liczby diecezji: zamiast brzeskiej, łuckiej, połockiej i wileńskiej utworzyć tylko dwie – białoruską i litewską; usprawnienie zarządzania i zwiększenie uprawnień konsystorza unickich; w celu pozyskania poparcia księży unickich przyznanie ich synom prawa przejścia do służby wojskowej i cywilnej po opuszczeniu stanu duchownego. Józef Siemaszko zaproponował również zwiększenie funduszy na utrzymanie seminariów greckounickich w Połocku i Żyrowicach, otwarcie przy klasztorach szkół niższego stopnia, zaprzestanie wysyłania unickich uczniów do Wileńskiego Seminarium Głównego oraz utworzenie Akademii Greckounickiej w Połocku⁷.

Swoje propozycje reform edukacyjnych J. Siemaszko tłumaczył tak:

Wystarczy ich [unitów] trochę od Rzymian odseparować, wystarczy poprzez wychowanie duchowieństwo właściwie ukierunkować, (...) a lud łatwo podąży drogą wskazaną przez jego pasterzy (...). A rząd niech się spieszy z wprowadzeniem jedyne skutecznego środka – otwarcia szkół dla duchowieństwa unickiego. Aby te szkoły duchowne przynosiły pożytek, trzeba zob-

4 *Унія в документах*, Сост. В.А.Теплова, 3. Józef Зуева (Минск: Лучи Софии, 1997), 430–434.

5 „Bezmiejscowi” – tak oficjalnie nazywano w rosyjskim ustawodawstwie cesarskim księży greckounickich, którzy po przymusowym przyłączeniu ich parafii do Cerkwi prawosławnej sami odmówili zmiany wyznania. Pozostawieni bez miejsca posługi i środków utrzymania często służyli oni pomocą przy kościołach rzymskokatolickich.

6 *Унія в документах*, 431.

7 *Унія в документах*, 432.

wiązać wszystkich duchownych unickich do kształcenia swoich dzieci tylko w tych szkołach. A ponieważ nic tak nie zbliża ludzi jak porozumiewanie się w tym samym języku, dlatego we wszystkich szkołach należy wprowadzić nauczanie w języku rosyjskim zamiast polskiego⁸.

Asystent ministra edukacji hrabia Dmitrij Błudow i dyrektor Departamentu Wyznań Obcych G. Kartaszewski wysoko ocenili i zaaprobowali propozycje J. Siemaszki. Cesarz Mikołaj I był również zadowolony⁹. Można powiedzieć, że J. Siemaszko stał się jednym z głównych realizatorów planu likwidacji unii na południowo-zachodnim terytorium Cesarstwa Rosyjskiego. Działo to na korzyść władz państwowych, gdyż sprawiało wrażenie, że pomysł przyłączenia Kościoła katolickiego obrządku wschodniego do prawosławia nie wyszedł z Petersburga, lecz od samego duchowieństwa unickiego. A to oznaczało, że likwidację unii należy postrzegać jako przejaw woli samych unitów.

Wdrożenie propozycji J. Siemaszki miało przebiegać w kilku etapach, dlatego całkowite wykluczenie Cerkwi unickiej z życia publicznego trwało dwanaście lat (1827–1839). Pierwszym krokiem w tym kierunku stał się ukaz cesarski z 22 kwietnia 1828 roku *O zmianie nazwy Drugiego Departamentu Rzymskokatolickiego Kolegium Duchownego na Greckounickie Kolegium Duchowne*¹⁰. Na mocy tego ukazu Departament Grecko-Unicki został wydzielony z Rzymskokatolickiego Kolegium Duchownego. Powstało oddzielne Greckounickie Kolegium, na czele którego stanął metropolita Jozafat Bułhak, który tylko początkowo próbował przeciwstawiać się działaniom władzy centralnej oraz samego J. Siemaszki, lecz później, najwyraźniej ze względu na podeszły wiek i zły stan zdrowia, nie wykazywał już aktywności. Do Kolegium należało po jednym biskupie i jednym archimandrycie, mianowanym przez rząd, oraz po jednym archiprezbiterze z czterech diecezji, określonych przez miejscowych biskupów i konsystorz¹¹.

Po kilku miesiącach od utworzenia Greckounickiego Kolegium Duchownego, liczba diecezji unickich została zmniejszona o połowę. Zamiast czterech – połockiej, wileńskiej, łuckiej i brzeskiej – pod koniec 1828 roku zostały dwie: białoruska oraz litewska. Do białoruskiej (lub połockiej) należały parafie guberni witebskiej, mohylewskiej, mińskiej oraz powiatu owruckiego, żytomierskiego guberni wołyńskiej i powiatu radomyskiego guberni kijowskiej. Na jej czele stanął biskup J. Martusewicz, którego rezydencja znajdowała się w Połocku¹². Diecezja litewska złączyła w sobie parafie guberni grodzieńskiej, wileńskiej, podolskiej, wołyńskiej i kijowskiej. Na jej czele stał metropolita J. Bułhak¹³.

8 Уния в документах, 433.

9 Надія Стоколос, *Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.)* (Рівне: ПІС КСУ – ППФ „Ліста-М”, 2003), 30–31.

10 *Полное собрание законов Российской империи. Собрание Второе. 12 декабря 1825 – 28 февраля 1881 г. (в 55 т.)*, т. 3: 1828 г. (ЗОСПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830), nr 2086.

11 Edward Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku, cz. 2* (Warszawa: Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa Druk. Piotra Laskauera i S-ki, 1906), 60.

12 Атанасій Великий, *3 Літопису християнської України: церковно-історичні радіолекції з Ватикану*, т. 7: XVIII–XIX ст. (Рим: Вид-во ОО Василян, 1979), 210.

13 Сергей Мельгунов, *Из истории воссоединения униатов в России* (Голос минувшего, 1925), 14, nr 10.

Ponieważ jako przewodniczący Kolegium Greckounickiego stale przebywał w Petersburgu, jego funkcje pełnił oficjał Antoni Tupalski, zaufana osoba władzy cesarskiej. Działalność metropolity J. Bułhaka oraz biskupa J. Martusewicza była kontrolowana przez J. Siemaszkę. Ułatwieniem dla jego zadań stało się to, że 8 sierpnia 1829 roku został wyświęcony na biskupa pomocniczego¹⁴. Cesarz mianował J. Siemaszkę biskupem-sufraganem białoruskim, a obrzędu święceń dokonali metropolita J. Bułhak oraz biskup J. Martusewicz. Do 1831 roku sufraganami przy metropolicie J. Bułhaku zostali wszyscy zwolennicy likwidacji unii: Anton Zubko, Wasilij Łużyński i Jozafat Żarski. Od kierowania Kościołem katolickim obrządku wschodniego zostali odsunięci zagorzali zwolennicy unii: biskupi Lew Jaworski oraz Andriej Gołownia, których uczyniono biskupami pomocniczymi¹⁵.

W latach 1831–1833 władze centralne zastosowały szereg działań mających na celu zbliżenie Kościoła katolickiego obrządku wschodniego oraz Cerkwi prawosławnej. Od 1831 roku nikogo nie można było zatrudnić na jakiegokolwiek stanowisko w administracji kościelnej bez zgody władz lokalnych na daną kandydaturę. Nie pozwalano na wspólne nabożeństwa unitów z łańcińskimi katolikami¹⁶. Duchowieństwu greckounickiemu zakazano wyjeżdżać poza granice guberni bez wiedzy władzy lokalnej¹⁷.

Utworzony jeszcze w 1828 roku „Tajny Komitet”, w skład którego weszli książę Dymitr Golicyn, metropolita Filaret, oberprokurator synodu, książę Włodzimierz Mieszczerski, w celu szerzenia prawosławia wśród unitów, został w 1834 roku przeorganizowany w „Tajną Komisję ds. Unii”. W jej skład weszli metropolita Filaret, metropolita greckounicki J. Bułhak, biskup J. Siemaszko, oberprokurator synodu D. Błudow, hrabia Dmitrij Tołstoj, książę D. Golicyn oraz sekretarz A. Taniejew. Komisja ta miała czuwać nad wykonaniem wszystkich rozkazów monarchy zmierzających do zbliżenia unitów do prawosławnych¹⁸. Przy wsparciu komisji hierarchowie greckounickcy zwołali w tym samym roku sobór w Petersburgu, na którym postanowili wprowadzić do Cerkwi unickiej obrządku prawosławia rosyjskiego i odnowić Kościoły katolickiego obrządku wschodniego zgodnie z tradycjami prawosławnymi.

Natychmiast z kościołów unickich zaczęto zabierać greckounickie służebniki, a na ich miejsce dostarczać służebniki wydrukowane w Moskwie. Takie działania władz wywołały niezadowolenie unickiego duchowieństwa i parafian¹⁹.

14 Российский государственный исторический архив (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne), ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 708, 1.

15 Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku*, cz. 2, 66.

16 Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku*, cz. 2, 82.

17 Иван Стрельбицкий, *Униатские церковные соборы с конца XVI века до воссоединения униатовъ съ православной церковью* (Вильно, 1888), 244.

18 Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku*, cz. 2, 91–92.

19 Российский государственный исторический архив, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 984, 1–15.

2. Kościół katolickiego obrządku wschodniego w latach 30. XIX wieku

3 czerwca 1834 roku zaczęto przysyłać do kościołów katolickiego obrządku wschodniego księgi metrykalne w języku rosyjskim. Wszystkie zapisy w nich musiały być prowadzone w języku rosyjskim. 19 grudnia następnego roku Święty Synod wydał dekret o ustanowieniu ikonostasów i ołtarzy w kościołach unickich według reguł Cerkwi prawosławnej. Zmiana ta miała być dokonana na koszt właścicieli posiadłości, na terenie których znajdowały się kościoły. Gdyby było to niemożliwe, ze skarbcza przeznaczano 300 rubli na instalację jednego ikonostasu. Unicy nie uważali wymiany ikonostasu za rzecz istotną i prawie nie stawiali jej oporu²⁰.

W 1836 roku we wszystkich kościołach katolickiego obrządku wschodniego zakazano używania muzyki organowej i dzwonków podczas liturgii i innych nabożeństw. Likwidowano także ambony przeznaczone do czytania kazań oraz ołtarze boczne, zakazano również monstrancji (dla przenoszenia Najświętszego Sakramentu podczas procesji)²¹.

W drugiej połowie lat 30. kontynuowano realizację zaleceń biskupa J. Siemaszki dotyczących zbliżenia Kościoła katolickiego obrządku wschodniego z Cerkwią prawosławną. W styczniu 1837 roku Greckounickie Kolegium Duchowne zostało przejęte przez synod. W ten sposób kierowanie Kościołem katolickiego obrządku wschodniego i Cerkwią prawosławną zostało skoncentrowane w tych samych rękach²². W tym samym roku hrabia Nikołaj Protasow został oberprokuratorem synodu zamiast D. Błudowa²³. Natychmiast zarządził, aby księża prawosławni mogli sprawować liturgię w kościołach unickich dla mieszkającej w okolicy ludności prawosławnej. Był to ostatni krok, który miał na celu ostateczne zbliżenie Kościoła katolickiego obrządku wschodniego do prawosławia²⁴.

W 1838 roku nastąpił przełom w procesie nawracania unitów na prawosławie. Zwolennicy likwidacji unii podjęli aktywne działania. Biskupi unicy: J. Siemaszko, W. Łużyński i A. Zubko przybyli do Połocka, aby podpisać „akt ponownego zjednoczenia” z Cerkwią prawosławną²⁵. Józef Siemaszko próbował również uzyskać podpis metropolity J. Bułhaka, ale ten stanowczo odmówił. Jednak już 23 lutego 1838 roku metropolita J. Bułhak zmarł w Petersburgu. Cesarz nakazał pochować go według obrządku prawosławnego w prawosławnym klasztorze św. Sergiusza pod Petersburgiem. Fakt ten miał potwierdzić, że metropolita był również inicjatorem „ponownego zjednoczenia” Cerkwi prawosławnej

20 Сергій Жилюк, *Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.)* (Житомир: Журфонд, 1996), 98.

21 Дмитрий Толстой, *Римский католицизм в России* (СПб: Тип Демакова, 1876), 328.

22 Центральний державний історичний архів України (Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy), м. Київ, ф. 442, оп. 413, Арк. 27.

23 Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku*, cz. 2, 93.

24 Илларион Чистович, *Пятидесятилетие (1839–1889) воссоединения с православною церковью западно-русских униатов. Обзор событий воссоединения в царствование императора Николая I* (СПб: Синодальная тип., 1889), 47.

25 Witold Kłobuk, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772–1914* (Lublin: RW KUL, 1992), 24.

i unickiej²⁶. Miejsce J. Bułhaka otrzymał J. Siemaszko, choć bez tytułu metropolity. Rozpoczęła się ostateczna likwidacja Kościoła katolickiego obrządku wschodniego.

Aby zakończyć sprawę, J. Siemaszko, który wcześniej przebywał w Petersburgu, ponownie wyjechał do Połocka. Tutaj, wraz ze swoimi współpracownikami i zwolennikami, biskupami A. Zubko i W. Łużyńskim, napisał petycję do cesarza²⁷. Akcentowano w niej stały duchowy związek unitów z Cerkwią prawosławną, lecz również zaznaczono, że unia została narzucona przez władze polskie. Następnie podkreślono, jakie negatywne skutki przyniosła ona ze sobą. W drugiej części petycji zamieszczono dwie prośby duchowieństwa greckounickiego skierowane do cesarza:

1. Uznać jedność naszego Kościoła ze wschodnią Cerkwią prawosławną i nasze pragnienie bycia razem z naszymi parafianami złączonymi z najświętszymi patriarchami prawosławnymi oraz znaleźć się w posłuszeństwie Najświętszemu Synodowi. 2. Uprosić Pobożnego Wszechwładnego Cesarza, aby objął nasz zamiar swoim augustowskim patronatem, a my wielbić będziemy Trójjedynego Boga zgodnie z kanonami świętych soborów powszechnych i zgodnie z postanowieniami wielkich świętych i nauczycieli Cerkwi prawosławnej²⁸.

Autorzy petycji rozpoczęli kampanię agitacyjną wśród duchowieństwa unickiego, aby podpisywano to oświadczenie. Na początek roku 1839 petycję podpisało w diecezji litewskiej 938, a białoruskiej 367 księży²⁹. W obu diecezjach 593 księży odmówiło przystąpienia do prawosławia³⁰.

W celu nadania likwidacji unii formy aktu duchownego 12 lutego 1839 roku zwołano synod biskupów i kleru unickiego w Połocku³¹. Na nim biskup diecezji litewskiej J. Siemaszko, biskup diecezji białoruskiej W. Łużyński, biskup brzeski, wikariusz diecezji litewskiej A. Zubko wraz z około dwudziestoma innymi księżmi unickimi podpisali akt ponownego zjednoczenia Kościoła katolickiego obrządku wschodniego z Cerkwią prawosławną³². Tego samego dnia J. Siemaszko celebrował liturgię w Soborze Mądrości Bożej w Połocku i udzielił Komunii Świętej parafianom, nauczycielom i seminarzystom miejscowego seminarium³³. Uroczyste nabożeństwo zakończyło się ucztą, podczas której wznoszono kielichy za pomyślność cara i rosyjskiej Cerkwi prawosławnej³⁴. Po wszystkich uroczystościach do Petersburga wysłano tekst *Soborowego Aktu Biskupów*

26 Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku*, cz. 2, 96.

27 Державний архів Житомирської області, ф. 1, оп. 8, д. 161, 49.

28 Чистович, *Пятидесятилетие (1839–1889) воссоединения с православной церковью западнорусских униатов*, 5–6.

29 Marian Radwan, „Bazylianie w zaborze rosyjskim w latach 1795–1839”, *Nasza Przeszłość* 93 (2000): 220.

30 Семен Гаюк, *Полоцький «Акт возз'єднання» униатів з православною церквою. Збірник на пошану проф. Доктора Ол Оглоблина* (Нью-Йорк, 1977), 211.

31 Михаил Коялович, *История воссоединения западно-русских униатов старых времен* (СПб: Синодальная тип., 1873), 439.

32 Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 413, спр. 1, Арк. 49.

33 Стрельбицкий, *Униатские церковные соборы с конца XVI века до воссоединения униатов с православной церковью*, 189.

34 Чистович, *Пятидесятилетие (1839–1889) воссоединения с православной церковью западнорусских униатов*, 7.

i Duchowieństwa Wyższego, spis księży, którzy zgodzili się przejść na prawosławie, jak również wszystkie osobiste oświadczenia duchowieństwa o przystąpieniu do Cerkwi prawosławnej, złożone w kilka zeszytów³⁵.

Józef Siemaszko wysłał również list przewodni do oberprokuratora synodu, hrabiego N. Protasowa, w którym prosił o przyjęcie i zatwierdzenie przez cesarza „aktu ponownego zjednoczenia”³⁶. List ten zawierał także prośbę o wyrażenie zrozumienia dla przywiązania byłych unitów do miejscowych zwyczajów i umożliwienie przez pewien czas nawróconym księżom niezmiennia wyglądu zgodnie z wymogami Cerkwi prawosławnej, gdyż odbije się to negatywnie na parafianach³⁷.

1 marca 1839 roku cesarz Mikołaj I polecił synodowi rozpatrzenie prośby duchowieństwa greckounickiego i podjęcie odpowiedniej decyzji zgodnie z normami Cerkwi prawosławnej³⁸. W dniach 6–13 marca odbyło się posiedzenie synodu, na którym podjęto decyzję, przekazaną cesarzowi w raporcie oberprokuratora synodu hrabiego N. Protasowa z 23 marca tego samego roku³⁹. Synod postanowił przyjąć na łono Cerkwi prawosławnej biskupów, duchownych i parafian Kościoła katolickiego obrządku wschodniego. Nie zabraniano również zachowywania zwyczajów, które nie dotyczyły dogmatów i obrzędów Cerkwi prawosławnej oraz nie były z nimi sprzeczne.

Greckounickie Kolegium Duchowne przemianowano na Białorusko-Litewskie Kolegium Duchowne. Jego przewodniczącym został J. Siemaszko, z nadaniem mu godności arcybiskupa⁴⁰.

25 marca 1839 roku Mikołaj I zatwierdził decyzję synodu słowami: „Dziękuję Bogu i przyjmuję”. Wykonano pamiątkowy medal: na awersie twarz Zbawiciela z napisem u góry: „Takiego mamy arcykapłana”, a na dole – „Oderwani przemocą (1596) zjednoczeni miłością (1839)”; na rewersie – ośmioboczny krzyż w promieniach z napisem u góry: „Triumf prawosławia”, a na dole – „25 marca 1839”⁴¹.

Dekret zatwierdzony przez cesarza został ogłoszony przez J. Siemaszkę w obecności wszystkich członków synodu 29 czerwca 1839 roku⁴². Otrzymał on również medal i list z apelem do biskupów i duchowieństwa. Tego samego dnia celebrowano liturgię, podczas której J. Siemaszko został wyświęcony na arcybiskupa. Złożył on również przysięgę wierności i służby Cerkwi prawosławnej⁴³.

35 Державний архів Житомирської області (Państwowe Archiwum Obwodu Żytomierskiego), ф. 1, оп. 8, д. 1616, Арк. 16 зв.

36 Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku*, cz. 2, 107.

37 Гаюк, *Полоцький „Акт возз’єднання” уніатів з православною церквою. Збірник на пошану проф. Доктора Ол Оглоблина*, 214.

38 Державний архів Житомирської області, ф. 1, оп. 8, д. 1616, Арк. 6 зв.

39 Чистович, *Пятидесятилетие (1839–1889) воссоединения с православной церковью западнорусских униатов*, 11.

40 Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 413, спр. 1, Арк. 49 зв.

41 Чистович, *Пятидесятилетие (1839–1889) воссоединения с православной церковью западнорусских униатов*, 52.

42 Державний архів Хмельницької області, ф. 315, оп. 1, спр. 1214, Арк. 6 зв.

43 Державний архів Житомирської області, ф. 1, оп. 8, д. 1616, Арк.8 зв.

O „akcie ponownego zjednoczenia” poinformowano wszystkie władze centralne i lokalne w cesarstwie⁴⁴. Wszystkie te działania urzędników państwowych i wyższej hierarchii unickiej nie pozostały bez odpowiedzi ze strony parafian Kościoła katolickiego obrządku wschodniego. Jednak takie specyficzne zakazy, jak zmiany w liturgii i wyposażenie kościołów na wzór prawosławny, wywoływały znacznie większe niezadowolenie niż sam fakt podpisania „aktu ponownego zjednoczenia” w 1839 roku.

Ruchy oporu zaczęły się rozprzestrzeniać od połowy lat 30. XIX wieku. W szczególności sprawa buntu parafian miejscowości Ratno w powiecie kowelskim odbiła się wówczas szerokim echem⁴⁵. Zgodnie z zarządzeniem władz diecezjalnych o urządzaniu kościołów unickich na wzór prawosławnych proboszcz parafii pw. Matki Bożej (Preczystenskiej) w miasteczku Ratno Maksymilian Dmochowski na własny koszt urządził ołtarz w świątyni. 1 sierpnia 1834 roku, będąc w Ratnie, bp J. Siemaszko był zadowolony z wystroju wnętrza kościoła i odprawił uroczystą liturgię. Wszystko było spokojnie do 23 sierpnia, aż okoliczni mieszkańcy wraz z chłopami z sąsiedniej Wydranicy (w sumie 30 osób) zmienili wyposażenie świątyni na wzór greckounicki, grożąc jednocześnie księdzu represjami, jeśli ośmieli się przywrócić w kościele prawosławne porządki. Tego samego dnia w Ratnie parafianie dwóch kolejnych kościołów – pw. Zmartwychwstania (Woskresenskiego) i pw. św. Eliasza (Iljińskiego) – nie pozwolili księżom odprawiać nabożeństw i zabrali klucze do kościołów⁴⁶.

Ponieważ wiadomość o buncie w Ratnie dotarła do samego cesarza, 20 września 1834 roku w Kowlu powołano specjalną komisję wojskowo-śledczą. Najaktywniejszych buntowników komisja kazała ukarać praszczętą⁴⁷, a pozostałych wysłać do aresztu. Cesarz jednak dokonał własnej korekty wyroku: był przeciwny karom cielesnym, zamiast tego nakazał wysłać sprawców do Kijowa na sześć miesięcy w celu budowy twierdzy. Przywódca szlachty powiatu kowelskiego Januszewski, który dzierżawił część Ratna, oraz podejrzany o zorganizowanie buntu właściciel ziemski Wolski zostali objęci nadzorem tajnej policji⁴⁸.

Podobny bunt miał miejsce 8 października 1838 roku we wsi Chodaki w powiecie owruckim. Dowiedziawszy się od żony unickiego księdza Augustyna Kondratowicza Pałagii, że prawosławny proboszcz Daniło Butkiewicz ze wsi Waśkiewicze wraz z owruckim komendantem policji mieli przybyć w celu zmiany wyposażenia kościoła według wzoru prawosławnego, parafianie, głównie drobna szlachta, zwołali zgromadzenie. Tłum (ponad 500 osób) wtargnął na plebanię, buntownicy wyważyli drzwi, porwali

44 Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 413, спр. 1, Арк. 50.

45 Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 141, спр. 468, Арк. 2.

46 Российский государственный исторический архив, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 953, 1–15.

47 Kara cielesna stosowana w wojsku rosyjskim do XIX wieku polegająca na przepędzeniu ukaranego (niekiedy wielokrotnym) pomiędzy dwoma szpalerami współtowarzyszy uzbrojonych w karabinowe stemple, bity, kije lub różgi; opis stosowania tej kary można znaleźć w książce: Wiktoria Śliwowska, *Ucieczki z Sybiru* (Warszawa: Wydawnictwo Iskry, 2005).

48 Российский государственный исторический архив, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 953, 72–88 об.

obu księży i chodzili z nimi po wiosce. Wieczorem księżom udało się uciec do prawosławnego księdza w sąsiedniej wsi Niemierówka⁴⁹.

Niezadowolone wyrazili również mieszkańcy wsi Kaleńskie w powiecie owruckim, gdy przybył tam ksiądz prawosławny D. Butkiewicz ze wsi Waškiewiczze, aby zmienić wyposażenie miejscowego kościoła. Mieszkańcy wsi Bołsuny i Niedaszki, w tym samym powiecie, również opowiedzieli się przeciwko zmianie wystroju kościołów parafialnych na wzór prawosławny. Podobnie protestowali mieszkańcy wsi Boremel i Smordwa w powiecie dubieńskim⁵⁰.

Mimo oficjalnego ogłoszenia w lutym 1839 roku „ponownego zjednoczenia” Kościoła katolickiego obrządku wschodniego z Cerkwią prawosławną, parafianie nie spieszyli się, żeby przechodzić na prawosławie.

Zakończenie

W 1841 roku, prawie trzy lata po oficjalnym ogłoszeniu „aktu ponownego zjednoczenia”, na chutorze Glinki w powiecie żytomierskim ksiądz greckounicki Maksym Szyszkowski i jego brat Iwan, nie chcąc przechodzić na prawosławie, ukryli się u krewnych⁵¹. Niekiedy unicy przyjmowali obrządek łaciński. Na przykład w Dąbrowicy w powiecie łuckim w ciągu 1839 roku 38 osób przeszło z unii na katolicyzm łaciński. W tym samym czasie 175 unitów zostało łacińskimi katolikami w parafii grochowskiej, w powiecie włodzimiersko-wołyńskim⁵².

Od drugiej połowy lat 20. XIX wieku władze rosyjskie zwiększyły presję na Kościół katolickiego obrządku wschodniego i rozpoczęły proces jego stopniowej likwidacji, w którym uczestniczyła również hierarchia greckounicka. W dużej mierze dzięki dużym wysiłkom biskupa J. Siemaszki i jego zwolenników 12 lutego 1839 roku na soborze duchowieństwa greckounickiego w Połocku podjęto decyzję o „ponownym zjednoczeniu” Kościołów, co oznaczało koniec istnienia Kościoła katolickiego obrządku wschodniego w zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego. Rozpoczęła się ostatnia fala nawróceń na prawosławie, ale wyznawcy Kościoła katolickiego obrządku wschodniego nie spieszyli z wyrzeczeniem się swojej wiary. Wszędzie dochodziło do zamieszek i protestów ze strony przeciwników tego zjednoczenia.

Zachowanie duchowieństwa parafialnego i wiernych Kościoła katolickiego obrządku wschodniego, ich stosunek do podpisania „aktu ponownego zjednoczenia” i likwidacji tego Kościoła powinny być przedmiotem osobnego opracowania, gdyż, jak świadczą o tym dokumenty archiwalne, jeszcze pod koniec lat 40. XIX wieku można było spotkać osoby, które potajemnie nadal wyznawały katolicyzm obrządku wschodniego, chociaż lokalne władze zaprzeczały takim faktom.

49 Российский государственный исторический архив, ф. 797, оп. 7, д. 23 438, 1–50.

50 Российский государственный исторический архив, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 985, 2–130.

51 Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 413, спр. 118, Арк. 10–12.

52 Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 413, спр. 19, Арк. 11.

Bibliografia

- Kołbuk, Witold. *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772–1914*. Lublin: RW KUL, 1992.
- Likowski, Edward. *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku ze względu na przyczyny jego upadku*. Cz. 2. Warszawa: Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa Druk. Piotra Laskawera, 1906.
- Radwan, Marian. „Bazylianie w zaborze rosyjskim w latach 1795–1839”. *Nasza Przeszłość* 93 (2000). 153–225.
- Zięba, Andrzej A. „Józef Siemaszko (1798-12-25–1869-11-27), arcybiskup prawosławny, biskup unicki, archimandryta klasztoru św. Ducha w Wilnie”. W: *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*. Dostęp 1.02.2023. <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jozef-siemaszko>.
- Zięba, Andrzej A. „Siemaszko Józef (1798–1869)”. W: *Polski Słownik Biograficzny*. T. 36 z. 4 [og. zb.] 151: *Sidor Kazimierz – Siemiatycki Chaim*, red. Henryk Markiewicz, 606–611. Warszawa–Kraków: Polska Akademia Nauk, Polska Akademia Umiejętności, 1995–1996.
- Великий, Атанасій. *З Літопису християнської України: церковно-історичні радіолекції з Ватикану*. Т. 7: XVIII–XIX ст. Рим: Вид-во ОО Василян, 1979.
- Гаюк, Семен. *Полоцький „Акт возз’єднання” уніатів з православною церквою. Збірник на пошану проф. Доктора Ол. Оглоблина*. Нью-Йорк, 1977.
- Державний архів Житомирської області (Państwowe Archiwum Obwodu Żytomierskiego). ф. 1, оп. 8, д. 1616.
- Державний архів Хмельницької області. ф. 315, оп. 1, спр. 1214.
- Жилюк, Сергій. *Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.)*. Житомир: Журфонд, 1996.
- Киприанович, Григорий. *Жизнь Иосифа Семашки: митрополита Литовского и Виленского и воссоединение западнорусских униатов с православной церковью в 1839 г.* Вильно, 1893.
- Коялович, Михаил. *История воссоединения западно-русских униатов старых времен*. СПб: Синодальная тип., 1873.
- Мельгунов, Сергей. Из истории воссоединения униатов в России. *Голос минувшего*. 1925. № 10.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание Второе. 12 декабря 1825 – 28 февраля 1881 г. (в 55 т.)*. Т. 3: 1828 г., nr 2086. ЗОСПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830.
- Российский государственный исторический архив (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne). ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 708, 22 953, 22 984, 22 985.
- Российский государственный исторический архив. ф. 797, оп. 7, д. 23 438.
- Стоколос, Надія. *Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.)*. Рівне: РІС КСУ – ППФ „Ліста-М”, 2003.
- Стрельбицкий, Иван. *Униатские церковные соборы с конца XVI века до воссоединения униатовъ съ православной церковью*. Вильно, 1888.

- Толстой, Дмитрий. *Римский католицизм в России*. СПб.: Тип. Демакова, 1876.
- Уния в документах. Сб. Сост. В.А.Теплова, З. И.Зуева. Минск: Лучи Софии, 1997.
- Филатова, Елена. *Конфессиональная политика царского правительства в Беларуси. 1772–1860 гг.* Минск: Белорусская наука, 2006.
- Центральний державний історичний архів України (Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy). м. Київ, ф. 442, оп. 141, спр. 468.
- Центральний державний історичний архів України. м. Київ, ф. 442, оп. 413, спр. 1, 19, 118.
- Чистович, Илларион. *Пятидесятилетие (1839–1889) воссоединения с православною церковью западно-русских униатов. Обзор событий воссоединения в царствование императора Николая I*. СПб: Синодальная тип., 1889.

Tłumaczenie z języka rosyjskiego ks. mgr Anton Demshin

Cytowanie chicagowskie:

Bilyk, Viktoria. „Likwidacja Kościoła katolickiego obrządku wschodniego w południowo-zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego za panowania cesarza Mikołaja I (lata 30. XIX wieku)”. *Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie* 30 (2023): 221–233. DOI: 10.18276/SKK.2023.30-11.

Cytowanie oksfordzkie:

Bilyk V. *Likwidacja Kościoła katolickiego obrządku wschodniego w południowo-zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego za panowania cesarza Mikołaja I (lata 30. XIX wieku)*. „*Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie*” 30 (2023), s. 221–233. DOI: 10.18276/SKK.2023.30-11.